

संस्कृत

क्र. २७

३२८ सू: ८३



धर्मशास्त्र - भाष्याभ्येत्त -

भाष्याभ्येत्तेन्दुराखर -

(नमुदित व व्वापीड)

(1)



॥ अथ प्रायश्चित्त शोचनप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीगोपीजनवल्लभायनमः॥ ॥अथप्रायश्चित्तेंदुशेखरप्रारंभः॥ ॥बालेंदुशेखरंनत्वाबालबो
 धायलिरव्यते॥ बालकृष्णामुदेचापिप्रायश्चित्तेंदुशेखरः॥१॥यद्यथाविध्यननुष्ठानाद्युपचिताशप्तनाशकमेवतत्प्रायश्चित्तम्॥ तु-
 लापुत्रादावतिव्यासिवारणायएवेति॥ननुफांतरजनकमित्यर्थः॥पापनिवर्तनक्षमधर्माविशेषेयोगरूढोयंशब्दइतितत्वम्॥ संकेतवि-
 शेषसंबंधेनप्रायश्चित्तशब्दवत्त्वमेवप्रायश्चित्तत्वम्॥ अतएवकृत्वाप्येषप्रायश्चित्तेतद्व्यवहारइत्यन्ये॥पापिनःप्राय-
 श्चित्तंनित्यंनैमित्तिकंवेत्यतोविकलांगादपिपापस्यनाशः॥ किंत्वल्पस्यैवनतुसमग्रस्यएवंचकाम्यमप्येतत्॥ एवं-
 चप्रधाननिष्यत्तावपिनप्रधानवृत्तिरितिबोध्यम्॥ एतत्प्रायश्चित्तकनानापापकर्मणांतत्प्रायश्चित्तैकप्रयोगेणैव
 नाशः॥ एवमधिकपापनाशार्थमुक्तेनैकवारमनुष्ठितेनन्यूननाशस्यापिपापांतरस्यनाशः॥ एवंयत्रयत्प्रायश्चित्त
 मुपदिष्टंतदन्यूनकेशकप्रायश्चित्तांतरमपितत्रयोज्यम्॥ पापिनांतदुपदेशश्चपुण्याय॥ सच्चार्चितेनपृष्टेनै-
 वविदुषांसंसादिधर्मशास्त्रादिबुध्वैवकार्यः॥ अन्यथोपदेशप्रत्यवैति॥ संसञ्चतुर्भिस्त्रिभिर्वाधर्मशास्त्रा-

(2A)

दितत्वज्ञैर्भवति एके नापि ब्रह्मविदायति वर्ज्यम् ॥ सहस्राद्येकपर्यंतमित्येके ॥ पर्षदृक्षिणाचलक्षगवादि किंचिद्देयपर्यं
ता ॥ यथायोग्यं कृच्छ्रसंख्यायावा ॥ पर्षदृक्षिर्वा ॥ गौर्षषभश्चेत्यन्ये ॥ निर्वोदितदोषस्य पर्षदनुमत्यैव प्रायश्चित्तानु
ष्ठानं बोध्यम् ॥ पापी च सचैलं रूमातो वाग्यतः आर्द्रवासा उपदेशारं साष्टांगं प्रणम्य स्यष्टाभिधानं वदेद्विदं मे पापं निष्यन्नं
प्रायश्चित्तं मे उपादिशत्विति ॥ पापं कृतवतो परे ज्ञात दोषस्य च सभोपस्थानं विना भोजने भाषणे च पापवृद्धिः ॥ आ-
संवत्सरं प्रायश्चित्ताकरणे पापद्वैगुण्यम् ॥ आर्त्तस्य प्रायश्चित्ता कथने चित्तस्य विपश्चित्तस्तत्पापभागिता अ-
ज्ञात्वा कथने च ॥ शूद्रादे रक्तप्रायश्चित्तोपदेशो विप्रसतरा कृत्वा कार्यः ॥ क्षत्रियवैश्ययोरप्येवं ॥ गुरुणि पा-
पेलघुलघुनि च गुरु प्रायश्चित्तं न वाच्यम् ॥ पापगौरवं तु कामतः सप्रत्ययं साभ्यासमनुष्ठाना दृंडगौरवात्सा-
तिशयि च्छनिंदार्थं वा दाल्लोकगर्हातिशयाच्च ज्ञातव्यम् ॥ लघुताप्येतद्विपर्ययेण ज्ञेया ॥ ॥ प्रायश्चित्तं च-
योक्तमेव वाच्यम् ॥ ॥ नतुरुहलोभादिनानुग्रहः कार्यः ॥ ॥ तथासति पापं वक्तुरिसंक्रमेत् ॥

भा.शो.

२

(3)

दुर्बलेतुप्रष्टारप्रथमं यथोक्तमुदाहृत्य तच्छक्त्यानुसारेण ग्रीष्मादिकालहिमालयादिदेशानुसारेण चानुग्रहः कार्येण ॥ एवं शिशुवृद्धस्त्रीरोगिणामप्यनुग्रहः । सोपियद्वर्णस्य यत्प्रापेयत्प्रायश्चित्तमुक्तं तस्मादन्यूनतदर्थं तत्प्रादंवेतिबलेदेशकालानुसारेण नततो न्यूनं ॥ तच्च बालवृद्धास्तु स्त्रीणामर्धम् ॥ एकद्वित्रिधर्मत्वे पादमेव ॥ एवं च यत्र पादमेव प्रायश्चित्तमुपादिष्टं तत्रापि नानुग्रहः ॥ ॥ षोडशवर्षे न्यूनो बालः ॥ अशीतिवर्षाधिको वृद्धः ॥ पूर्णषोडशवर्षस्य पूर्णप्रायश्चित्तम् ॥ ऊनैकादशवर्षस्य पंचवर्षादूर्ध्वं पादमेव प्रायश्चित्तम् ॥ द्वादशादा षोडशमर्धम् ॥ तदपि तस्मिन्नादिभिः कार्यम् ॥ एवमतिरोग्यतिवृद्धयोरपि पुत्रादिवि ॥ पंचवर्षे न्यूनस्य न पापम् ॥ शास्त्रोपादिष्टं पूर्णप्रायश्चित्तं विप्रस्यैव ॥ क्षत्रियविद्वेषूद्राणां तु पादपादहानिः ॥ क्वचिद्विशेषस्तवाचनिकः ॥ तत्र जपहोमादिरहितमेव शूद्रस्य अमत्रक प्राणायामश्च ॥ यागाद्यनुष्ठानशीलानां जपादिकम् ॥ इतरेषां तपआदि ॥ नामधारकमूर्खनिर्धनानां तपः ॥ अनधीतानां च ॥ षोडशवर्षाधिकब्रह्मचारिणो द्विगुणं वानप्रस्थस्य त्रिगुणम् ॥ यतेश्चतुर्गुणं ॥ स्वयम-

२

(3A)

शक्तौ प्रतिनिधि द्वारा प्रायश्चित्तं कार्यं ॥ अज्ञाना कामरुतेयदुक्तं कामरुतेतद्विगुणं कामतोष्यासेचतुर्गुणम् ॥ कामा
दिक्रुतेयदुक्तं ॥ अकामादिक्रुतेतदर्थं योज्यम् ॥ कृतप्रायश्चित्तो गवां स्वयं तृणं दद्यात् ॥ तच्च ताः निःशंकं स्वयमेव
भक्षयेयुः तदैव भंगी कुर्युः सचेदं पापं न पुनः करिष्यातीति पातजानीयात् ॥ नोचेत्पुनः प्रायश्चित्ते योज्यः ॥ तत्र पापा
निप्रकीर्णकजातिष्वंशकरसंकरीकरणपात्रीकरणमलिनीकरणोपपातकमहापातकानुपातकरूपाणि विहितक
रणो द्वियाभिग्रहेभ्यो भवन्ति ॥ तत्र जातिष्वंशकरादिनाणि तानि त्रिकं प्रकीर्णकम् ॥ जातिष्वंशकराणितु ॥ विप्र
पीडाकरणं अनाघ्रेयमद्य लशनादिघ्राणां भ्रूवैरादिव्युत्सुमैथुनमैतानि जातिष्वंशकराणि ॥ संकरीकरणानि
तु ॥ स्वराश्वोद्धृमृगहस्यजाविमीनमहिषाणामस्येषांच ग्राम्यारण्यपशूनां वधः संकरीकरणानि ॥ आपा
त्रीकरणानि तु ॥ निन्दितेष्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवा कुसीदजीवनं असत्यमाषणमेतान्यपात्रीक
रणानि ॥ मलिनीकरणानि तु ॥ बहुकृमिकीटकयोर्जलस्थलजयोर्हत्यामद्यानुगतपौजनं बहुफलैधपु-

प्राशे

३

(५)

षस्तेयं अर्धैर्यमेतानि मालुनीकरणानि ॥ उपपातकान्याह ॥ गोवधः १ ब्राह्म्यता २ स्तेयं ३ ऋणानपक्रिया
४ अनाहिताग्निता ५ अपण्यविक्रयः ६ परि वेदनम् ७ भृतकाध्ययनाध्यापने ८ पारदार्यम् ९ पारिवि
त्यं १० वार्धुष्यं ११ लवणाक्रिया १२ स्त्रीशूद्रविद्वेषवधः १३ अशक्तद्रुमछेदनं १४ निन्दितार्थोपजीवनं
१५ नास्तिक्यं १६ व्रतलोपः १७ स्रुतविक्रयः १८ धान्यकुप्यपशुस्तेयं १९ अयाज्ययाजनं २० पितृमातृस-
तत्यागः २१ तडागारामविक्रयः २२ कन्यादूषणम् २३ पार वेदकयाजनं २४ तस्यकन्याप्रदानं २५ गुरोरन्यत्रकौ-
टिल्यं २६ आत्मार्थपाकार्यक्रिया २७ मद्यस्त्रीनिषेवणम् २८ व्रतलोपः २९ स्वाध्यायाग्निस्त्रतानां त्यागः ३० वां-
धवत्यागः ३१ स्त्रियाहिंसयाचौषधेनचजीवनम् ३२ हिंसकप्रवर्त्तनम् ३३ द्यूतादिव्यसनम् ३४ आत्मविक्रयः
३५ शूद्रप्रेष्यता ३६ हीनसरव्यम् ३७ हीनयोनिषेवणं ३८ अनाश्रमित्वं ३९ परान्नपुष्टता ४० असच्छास्त्राभिगमनं
४१ आकराधिकारः ४२ भार्यादिविक्रयः ४३ असत्यतिग्रहः ४४ निन्दितान्नादनम् ४५ नटादिकर्मकरणं ४६ भार्यात्यागः

(५८)

४७॥ ॥ एतान्युपपातकानि ॥ ॥ महापातकानितु ॥ ॥ ब्रह्महत्यासुरापानं विप्रस्वर्णस्तेयं गुरुतल्यगमनं अब्दमेतच्चतुष्ट
यान्यतमसंसर्ग इति महापातकानि ॥ शूद्रस्य मद्यपानस्थाने ब्राह्मणीगमनं ॥ महापातकसदृशान्यनुपातकानितु ॥ त-
त्रयागस्थनृपवैश्यवधः १ शरणागतवधः २ रजस्वलागर्भिण्यभिगोत्रस्त्रीणां वधः ३ अविज्ञातगर्भस्य सल्लदश्च ४ गुरु
विषये मिथ्याभिशांसनक्रोधोत्सादनमधिक्षेपोऽसकृत्कृत्यालीकनिर्बंधश्च ५ राजगामिपेशून्यम् ६ गुरोमहाद्वेषः ७ ना
स्तिक्थाद्देदनिंदा ८ कुशास्त्राध्ययनेन वितंडवादेन चापातवेदानां नाशनं ९ ॥ ॥ एतानि ब्रह्मवधसमानानि ॥ ॥ सुरा
पानसमानितु ॥ लशूनविद्वुराहच्छत्राकग्रामकुक्कुटफलान्दुग्धनामत्यासंताप्यासेन भक्षणम् १ विप्रव्यतिरिक्तमित्र
वधः २ गुरुविषये मिथ्याभिशांसनेनान्यथावादित्वमन्यथाकर्तृत्वं कौटिल्यं वाड्यनः कर्मणामनार्जवरूपं कौटिल्यं च ३ आ
सौत्कर्षार्थं राजकुलादावनृतभाषणम् ४ रजस्वलासुरवचुंघनंकूटसाक्षं वेदत्यागवेदानंदाकर्त्रोरन्भुक्तिरिति सुरापानस-
मानानि ॥ स्वर्णस्तेयसमानितु ॥ विप्रसंबन्धश्वरत्नमनुष्यस्त्रीधेनुहरणानिक्षेपहरणम् ॥ चार्वाकस्वर्णमानादिति स्वर्णस्तेय

प्रा.शे.

४

(5)

समम् ॥ गुरुतल्यसमानितु ॥ दुहितृशुषाभगिनीषुभगिनेयीषुसगोत्रदुहितृभगिनीषुसकामास्वाचार्यपत्नीतत्तनयाश्वशुषुपितृ
व्यभ्रातृमातुलमातामहश्रोत्रियकृतिगुपाध्यायमित्रशिष्यस्त्रियस्तत्कन्याश्चउदक्यानिक्षिप्तंप्रव्रजितांप्रतस्थांउत्तमब्राह्मणीं
सगोत्रांशरणागतांराजसखींराजपत्नींसापत्नभगिनींस्तनप्राप्तींसखींचगच्छन्पौत्रींदौहित्रींपतिव्रतांपितृसखीं ॥ भ्रातृभगि
न्योःसखींपितृमातृघसारकुमारींअंत्यजांमुच्छांपुलकसींचगच्छन्गुरुतल्यगसमः ॥ अनुपातकानितु ॥ तथा मातृपितृयोनि-
संबन्धास्रगामीस्तेननास्तिकनिंदितकर्माभ्यास्तानादितकर्माभ्यागीपतितात्याग्यपतितत्यागिनःपतिताःपात
कसंयोज्यकाश्चेतिइत्यनुपातकानि ॥ अतिपातकानितु ॥ मातृगमनंसापत्नमातृगमनंस्वसृशुषयोर्गम-
नामित्यतिपातकानीतिगौडनिबंधेषु ॥ पापिनःपंचधा ॥ साक्षात्कर्तृनुग्राहकप्रयोजकानुमंतृनिमित्तकर्तृभेदात् ॥ सा
क्षात्कर्तुः ॥ पालनादिनोपकारकोनुग्राहकः ॥ २ ॥ आज्ञापयिताभ्यर्थयितोपदेष्टाचप्रयोजकः ३ स्वार्थंपरार्थं
वानुमतिकर्तानुमंता ४ अनिमित्तंभर्त्सनताडनधनहरणादिनाकोपंजनयनृतन्मरणोनिमित्तंभवेत्सनिमित्त

(SA)
पंचभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका ॥ कार्षापणैकमूल्यापि दरिद्राणां प्रकीर्तितो तषट्त्रिंशत्तमे ॥ पंचभिःपुराणैरिति
शेषःपुराणश्च ॥ षोडशमाषपरिच्छिन्नं रजतम् ॥ कृष्णालस्त ॥ रक्तिकारव्यगुंजापरिमितः कृष्णालः ॥ माषकंतु ॥ तद्व्यप
रिमितं रूष्यं रूष्यमाषकं ॥ यद्वापणषोडशकं पुराणः पुर्ण एव कार्षापणशब्देन कार्षिकशब्देन चोच्यते ॥ पणस्त ॥
अशीतिरक्तिकापरिमितं ताम्रं अशीतिर्वराटिकावा ॥ ताम्रपण एव कर्ष उच्यते ॥ रौप्यः पुराणो दक्षिणस्यां पणैः पूर्वस्या
मिति व्यवस्था ॥ वृषेष्टकार्षापणादेयाः ॥ पंचेति शूलपाणिः ॥ वैवलगो मूल्यं तु पुराणत्रयमुत्तमः पक्षः ॥ द्वात्रिंशत्सणा
मध्यमः ॥ एकपुराणोद्धम इति गौडाः ॥ दशकार्षापणात्तोरश्वपंचदशैव तु ॥ द्वात्रिंशत्सणिकागावोत्थष्टवानतु-
हीनता ॥ इतितु प्रायश्चित्तातिरिक्तदक्षिणाप्रसंगे धनवंतो बोद्धव्यम् ॥ प्रसंगत्त्वेर्णमानव्यवस्थाप्युच्यते ॥ गुंजाप
रिमितकृष्णालपंचकं स्वर्णमाषः ॥ षोडशमाषा अक्षरशब्देन स्रवर्णशब्देन कर्षशब्देन बिस्तशब्देन चोच्यते ॥ स्रव
र्णाश्चत्वारः पलं निष्कश्च ॥ दशपलानि धरणा मिति मनुस्मृतौ ॥ साष्टेशते स्रवर्णानां हेम्युरो भूषणे पले ॥ दीनारेपि च

प्रा-शे-

७

(6)

निष्कोरुषीत्यमरः ॥ राजतः पुराणोधरण इत्युच्यते ॥ दशभिर्धरणैः राजतं शतमानंभित्युच्यते ॥ तदैवराजतंपलमप्युच्यते इ-
ति ॥ पलशतंतुला ॥ तुलाविंशतिकंभारः ॥ आचितोदशभारः ॥ सएवशाकट इत्युच्यते ॥ धेनुमूल्यसममूल्यंभूधनधन्य-
वस्त्रस्वर्णरूप्यादिवादद्यात् ॥ गायत्र्ययुतजपोवाकृच्छ्रस्थानेप्रत्याम्नायः ॥ गायत्र्याद्वादशाधिकसहस्रसंख्याकः ॥
समिद्धु तहविर्धान्यानामन्यतमस्यहोमोवा ॥ तिलहोमस्तुयहोमएवेतिकेचित् ॥ घृतांहुतिशतद्वयंवा ॥ वेदसंहिता
पारायणंवा ॥ प्राणायामशतद्वयंवा ॥ द्वादशविप्रशोभनंवा ॥ एकोपवासपूर्वकंद्वादशतिलपात्रदानंवा ॥ तीर्थोद्देशे
नयोजनगमनंवा ॥ रुदैकादशिनीवा ॥ शिरःशोषणपूर्वकंद्वादशासांगरुमानानिवाप्राजापत्यमेवकृच्छ्रः ॥ पादो
नकृच्छ्रंतु ॥ द्वाहंशान्तद्वाहंसायंद्वाहमद्यादयाचितम् ॥ द्वाहमुपवासइति ॥ अत्रचतुःपणाधिककार्षापणद्वयमशक्तौ
देयम् ॥ एकभक्तायाचितोपवासपादैरेतदितिस्मृत्यर्थसारे ॥ कृच्छ्रार्थंतु ॥ सायंप्रातस्तथैवैकंदिनद्वयमयाचितम् ॥
द्वाहमुपवासः ॥ अयाचितोपवासपादाभ्यामितिस्मृत्यर्थसारे ॥ इदंसाह्रकार्षापणसममितिगौडा ॥ पादकृच्छ्रंतु ॥

७

(6A)

एकैकदिनक्रमेणदिनचतुष्टयं ॥ इदंद्वादशपणसमम् इदमेवशिशुकृच्छ्रंविप्रादिवर्णाक्रमेणोपवासत्रयायाचितत्रयनक्तत्र
यैकभक्तत्रयरूपाः पादकृच्छ्राइत्यापस्तंबः ॥ अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनैः ॥ अत्रयेषुनक्तादिदिनेषुभोज
नंतेषुपाणिपूरान्नता ॥ नवाहमेकैकग्रासोत्यत्रिदिनमुपवासोतिकृच्छ्रइतिननुः ॥ अत्रमाजापत्यत्रयमित्तिचतुर्विंशतिम
ते ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसादिवसानेकविंशतिः ॥ पयोत्रजलं ॥ तच्चसायंपानर्मध्यान्हेषुपेयम् ॥ द्विगुणोतिकृच्छ्रत्वकृ-
च्छ्रातिकृच्छ्रइतियमः तेनायंषट्प्राजापत्यसमूः ॥ तसकृच्छ्रुनु ॥ ततिकृच्छ्रु चरेन्विभोजलक्षीरघृतानिलान् प्रतिव्यहंपिवेदुष्मान्
सरुतस्त्रापीसमाहितः उष्णोदकान्निर्गतस्यबाष्पस्यपानमृणांनलपानम् ॥ एतच्चगात्रपूरणमात्रपर्यन्तं ॥ उष्णादंगा
राद्वा ॥ तत्रषट्पलमंबु ॥ त्रिपलंक्षीरम् ॥ एकपलंघृतम् ॥ एषैएवशीतैः शीतकृच्छ्रः अत्रधेनुत्रयमित्तिषट्त्रिंशच्चतं ॥ अ
तिकृच्छ्रुतसकृच्छ्रुयोर्धेनुद्वयमित्यपरार्कभवेदेवौ ॥ धेनुचतुष्टयमितिशूलपाणिः तप्तक्षीरघृतांबूनामेकैकंपत्यहंपिवंत ॥
एकरात्रोपवासश्चतसकृच्छ्रमुदाहृतमिति अपरस्तसकृच्छ्रः अत्रैकाधेनुः ॥ पर्णकृच्छ्रंतु ॥ पर्णोदुंबरराजीर्वाबल्वपत्रक-

प्रा-शे-

८

(२)

शौदकैः ॥ प्रत्येकं प्रत्यहं पीनैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ एषां पकोदकैरित्यर्थः ॥ पर्णः पलाशः राजीवंपद्यम् ॥ अयंपंचाहसाध्यः ॥
सार्धोपवासद्वयतुल्यः त्रिरात्रोपवासांते पलाशादिपंचकक्रायोदकपानेपरः पर्णकृच्छ्रः चतुर्दश्यामुपोष्यपरेद्यः पूर्ण
मायांपंचगव्यपानेन ब्रह्मकूर्चः ॥ पंचगव्यप्रमाणंतु ॥ तत्र गोमूत्रं कृष्णावर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयं ॥ पयश्च ताम्रवर्णा
यारक्तायागृह्यते दधि ॥ कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा ॥ मूत्रमेकपलं दद्यादं गुष्ठार्धंतु गोमयम् ॥ क्षीरं सप्तप
लं दद्यात् दधि त्रिपलमुच्यते ॥ घृतमेकपलं दद्यात् पयमेकं शौदकम् ॥ एतच्च गायत्र्या गोमूत्रमित्यादिसमंत्रकं कार्य
म् ॥ पंचगव्यपानंच भोजनस्थाने ॥ अत्रार्धाधेनु ॥ अत्र ह्योष्णस्त ॥ पंचगव्यहोमश्च सप्तपत्रैरधिन्नाग्रैः कुशैरेरा
वती इदं विष्णुर्मानस्तोके वंशती इति ऋग्भिः कार्यः ॥ हुतशेषं प्रणवेना लोड्यप्रणवेन गृहीत्वा मध्यमपलाशपत्रेण स्वर्णपात्रेण तांश्च
पात्रेण वा ब्रह्मतीर्थेन पिबेत् ॥ एष द्विरात्रः सांतपनकृच्छ्र इति स्मृत्यर्थसारे ॥ पराकस्तुद्वादशरात्रोपवासः ॥ अत्र पंचधेनव इति शूलपाणिः द्व
इत्यपरार्कं भवदेवौ ॥ तिस्र इति षट्त्रिंशन्मतम् ॥ सौम्यकृच्छ्रस्त ॥ पिण्याकाचामतक्रांबुसक्तूनां प्रतिवासरं ॥ एकरात्रोप

(7A)

वासश्चसौम्यरुच्छोयमुच्यते ॥ पिण्यकं तिलपिंडः ॥ आचामओदनस्यावः ॥ तत्रंजलं सक्तवश्चक्रमेणपंचदिनेषुषष्ठे हत्युपवासः ॥
अत्रैकाधेनुरितकेचित् ॥ अर्धोचिना ॥ पिण्याकंसक्तवस्तत्रंचतुर्थेहन्यभोजनम् ॥ वासोवैदक्षिणांदद्यादित्यपरःसैम्यःरुच्छःअ
त्रोभयत्रप्राणयात्रामात्रनिर्वाहक्षमंपिण्याकादिप्रास्यम् ॥ पिण्याकादीनांपंचानांप्रत्येकं त्रिरात्रोपयोगाभ्यासेपंचदशादिनस्त
लापुरुषः ॥ पिण्याकादिपंचानां एकैकदिनोपयोगोत्तरत्रिरात्रमुपवासेः ष्टदिनसाध्यस्तलापुरुषः ॥ एषांपंचानामकैकस्यत्र्यहभोज
नेत्र्यहंद्वयंवाक्यभक्षणेचैकविंशतिरात्रसाध्यःसः ॥ वारणकृच्छ्रः ॥ मासंपरिमितसक्तूदकपानेवारणकृच्छ्रः श्रीकृच्छ्रस्तत्र्य
हंपिबेत्तुगोमूत्रंत्र्यहंवैगोमयांपिबेत् ॥ त्र्यहंयावकमेषः श्रीकृच्छ्रः ॥ यावककृच्छ्रः ॥ यवानामस्यसाधितानांसमरात्रंपक्षमासं-
वाप्राशनेयावककृच्छ्रः ॥ जलकृच्छ्रस्त ॥ अनशनोजलस्थाहोरात्रंक्षिपेदेषजलकृच्छ्रः ॥ उदकसक्तूनांमासाभ्यवहारेणापरः ॥
बिल्वैर्वाफलकैर्वापिपद्याक्षैरथवाशभैः ॥ मासाशनेनश्रीकृच्छ्रः कथ्यतेचह्रिजोत्तमैः ॥ वज्रकृच्छ्रस्तु ॥ गोमूत्रयावकपानेएको
वज्रारव्यःकृच्छ्रः ॥ ॥ शतिकृच्छ्रनिर्णयः ॥ ॥ अद्यसांतपनानि ॥ ॥ पूर्वैकःपंचगव्यमात्राशानंपरंरुद्ररूपवामशनिंद्वरात्रिकंसां

भा-शे-
९

(४)

तपनं ॥ एतदशक्तावेकः पुराणः ॥ यतिसांतनंतु ॥ पंचगव्यं च हाप्यस्तं यतिसांतपनं स्मृतम् ॥ अत्रचतुर्थउपवासः ॥ अत्रापि हो-
मः ॥ पंचगव्योपवासाः पंचषष्ठउपवासइतिषडहाः सांतपनं ॥ महासांतपनस्तु ॥ गोमूत्रंगोमयं क्षीरंदधिसर्पिः कुशोदकानि
ऋमेणैकैकं प्रत्यहं पीत्वा एकरात्रोपवासे सप्ताहसाध्यो महासांतपनः ॥ अत्रधेनुद्वयं ॥ इतरेषु प्रागुक्तसांतपनेषु सार्द्धं गौरितिषट्
त्रिंशच्चते ॥ प्रथमउपवासस्ततः ॥ ऋमेणतेषां षण्णां पाना मिति प्रांच ॥ गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिषां ऋमेणैकैकस्य च्यहं च्य
हस्युपयोगे पंचदशाहिकंतत् ॥ षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुच्यते जयेत् ॥ च्यहंचोपवसे दंत्यमित्येकविंशतिरात्रसाध्यमेतत् ॥
एतान्येव तु पेयानि एकैकं तु द्वाहं द्वाहं ॥ अतिसांतपनं त्वेत्तत् ॥ इति द्वादशरात्रसाध्यम् ॥ इतिसांतपनानि ॥ ॥ अथचांद्रायणा-
नि ॥ ॥ पिपीलिकामध्यचांद्रायणंतु ॥ एकैकं हासयेत् षिंडं कृत्वा शक्नुक्चवर्धयेत् ॥ उपस्पर्शांस्त्रिषवणमेतच्चांद्रायणं स्मृतम् ॥
कृष्णाप्रतिपद्यस्यारंभः ॥ कृष्णाप्रतिपदि चतुर्दशग्रासान् ग्रसित्वा तत एकैकं द्वांसित्वा चतुर्दश्यामेकं ग्रसित्वा ५ मायामुपोष्य-
पुनः शक्नुक्प्रतिपदमारभ्य पूर्णिमांतं यावद्वर्धयेत् ॥ ग्रासश्च मयूरांडप्रमाणः ॥ आर्द्रामरुकप्रमाणो वा ॥ ॥ इति पिपीलिका-

(8A)

मध्यम् ॥ ॥ यवमध्यचांद्रायणं तु एवमेव विधिं कृत्वा माचरेद्यवमध्यके ॥ शक्रुपक्षादि नियतं चरेच्चांद्रायणव्रतम् ॥ अत्र शक्रु
प्रतिपदादि प्रासवृद्धिः ॥ पूर्णिमांतं ततोऽङ्गासोमांतः ॥ अनयोरष्टधेनवः ॥ वृषभसहिता चात्र गौर्दक्षिणा ॥ सार्द्धसप्तधेनव इति
शूलपाणिः ॥ इदमतिधनिनः ॥ निर्धनस्य तु प्राजापत्यत्रयमित्येके ॥ अत्रैकादश्यादि व्रतलोपो न दोषावहः ॥ यतिचांद्रायणं तु
॥ अष्टावष्टौ समश्रीयासिंडा च मध्यं दिने स्थितः ॥ निसृतात्मा हविष्याशीयति चांद्रायणं स्मृतं ॥ मासमिति शेषः एतत्प्राजाप-
त्यचतुष्टयसममिति बृहद्विष्णुः ॥ शिशुचांद्रायणं तु ॥ चतुष्पातरश्रीयासिंडान्विषः समाहितः ॥ चतुरोस्तमिते सूर्ये शिशु
चांद्रायणं स्मृतम् ॥ ऋषिचांद्रायणं तु ॥ श्रीं श्रीं विंडान्पश्यान्नि यतात्मा वृद्धव्रतः ॥ हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचांद्राय
णं स्मृतम् ॥ अनुपदोक्ताभ्यां किंचिदधिका द्विगुणमेतत् ॥ अनुपदोक्तयोश्चतुष्टयधेनुदानमिति शूलपाणिः ॥ यत्तु ऋषिचां
द्रायणे पितावदेवेत्कृतम् ॥ यच्चान्यैर्धेनुत्रयमित्कृतं तत्रोपपत्तिश्चिंत्या ॥ ॥ सोमाय नव्रतं तु ॥ ॥ गोक्षीरं ससरात्रं तु पि
बेत्तनचतुष्टयात् ॥ स्तनत्रयात्ससरात्रं ससरात्रं स्तनद्वयात् ॥ स्तनात्तथैव षड्भ्रात्रं त्रिरात्रं वा युष्मत्कम्भवेत् ॥ एतत्सोमाय ननामव्र

प्रा.शे.

१०

(9)

तं कल्मषनाशनम् ॥ प्रतिदिनसंख्यानियमानादरेण मासत्रयम् ॥ चत्वारिंशदधिकशतद्वयग्रासानां पंचविंशत्यधिकशतद्वयग्रा-
सानां वाशने पिचांद्रायणम् ॥ आद्यद्वयातिरिक्तचांद्रायणानां दिनांतरेष्वारंभो न प्रतिपद्येवेति नियमः ॥ ॥ इति चांद्राणानि ॥ ॥
पंचगव्यपरिमाणंतु गोशकृद्द्विगुणं सूत्रं घृतं विद्याच्चतुर्गुणम् ॥ क्षीरमष्टगुणं प्रोक्तं पंचगव्येतथा दधीति ॥ ॥ तथाष्टगुणमि-
ति प्रांचः ॥ ॥ गोसूत्रमाषकाण्यष्टौ गोमयस्यनुषोडश ॥ क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नः पंचदशोति च ॥ ॥ सूत्रवत्घृतस्य ॥ ॥
कुशोदकसाहित्यं चात्रेत्यन्ये ॥ ॥ दधिनिदशमाषाः ॥ ॥ कुशोदकेन दर्धतीति स्मृत्यर्थसारे ॥ ताम्रवर्णाया गोसूत्रं ॥ श्वेताया गोमय-
म् ॥ पीतायाः क्षीरम् ॥ नीलायाः दधि ॥ कृष्णायाः सर्पिर्गति ॥ तच्च प्रपावेनात्स्यते नैवा लोड्यते नैवाक्ष्यते नैवापि वेदित्कृतम् ॥
वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेषु सामान्यतो ब्रतशब्दे गोसूत्रयावकाहारपरः ॥ दिनरात्रिशब्दौ तत्तद्वचनावेव ॥ उपवासाभिव्याहारे त्वहो-
रात्रवचनौ ॥ अहःशब्दश्चाहोरात्रपर इति क्वचिद्भ्रंशे व्यवस्थोक्ता ॥ ॥ मासोपवासे पंचदशप्राजापत्यानि ॥ तथा कृच्छ्राब्दं त्रिंश-
द्देनुसमम् ॥ गोसूत्रपाचितयावकस्य मासंपाने द्वादशप्राजापत्यानि ॥ पाकोत्तरमीषद्गोसूत्रयुक्तपाने कृच्छ्रद्वयम् ॥ त्रिंश-

१०

0A)

नकेर्देशोपवासास्तत्रकृच्छ्रचतुष्टयम् ॥ उपवासस्थानेणकोविप्रोभोज्यः ॥ शक्तेन द्वौसहस्रगायत्रीजपोवा ॥ द्वादशप्राणाया
मावा ॥ द्वादशवार्षिकादिषुद्वादशदिनेरेकेकप्राजापत्यकल्पना ॥ अतएवचतुर्विंशतिमते ॥ कृत्वार्याकृब्रह्महत्यायाः षडब्दकृच्छ्र
मात्चरेत् ॥ प्रत्याम्नायोगवांदेयः साशीतिर्धनिनांशतम् ॥ तद्यथा द्वादशस्रणां गायत्रीं वा जपेद्बुधइति ॥ गायत्र्यास्तु जपेत्कोटिं ब्रह्म
हत्यां व्यपोहतीति ॥ द्वादशाब्दसमकक्षं न प्रत्याम्नायइति बोध्यम् ॥ त्रैमासिके सार्द्धसप्तप्राजापत्यानि ॥ मासिके व्रते सार्द्धप्राजाप-
त्यद्वयम् ॥ मासंपंचगव्यपानेप्येवं ॥ षडुपवासेप्येकंप्राजापत्यम् ॥ मासंप्राव्रते सार्द्धप्राजापत्यद्वयम् ॥ एषमैकादशदशगोदानसहित
तत्रिरात्रोपवासात्मकगोवधव्रते सार्द्धैकादशत्रैमासिके गोवधव्रते सार्द्धसमेतिस्मृत्यर्थसारे ॥ योगीश्वरोक्तमासिकव्रते त्रीणि
तत्सममेकंचांद्रायणंचेति मितक्षरा ॥ यत्तु ब्रह्मवधोक्तद्वादशवार्षिकेऽशीत्कन्तरशतधेनवस्तावांतप्राजापत्यानि वीति प्रांच
स्तप्रागुक्तचतुर्विंशतिमतविरुद्धमित्येके ॥ ॥ अथ कृच्छ्रस्थाने तीर्थप्रत्याम्नाया उच्यंते ॥ ॥ प्रागीरथ्यां स्नानं षष्टियां जनागत
स्य षडब्दकृच्छ्रसमम् ॥ अत्र यात्रा योजनं च द्वौ योजनस्यार्द्धकृच्छ्रः च द्विः एकयोजनागतस्य मध्ये पर्वतादिव्यवधानं कृच्छ्रत्रय-

(10)

म् ॥ तृतीयांशाधिकक्रोशादागतस्यभागीरथ्यांविध्युक्तस्नाने एकः कृच्छ्रः ॥ प्रयागे द्विगुणं गंगाद्वारे गंगासागरसंगमे चैवं ॥
 वाराणस्यामगणितं ॥ वाराणस्यामूपातकं न प्रविशति ॥ सर्वत्रयात्राभाषाभेदकृतदेशांतरविषये महापर्वतव्यवधाने महाव्य-
 वधाने च क्रमेण द्वादशाष्टचतुर्योजन न्यूना षट्चतुर्द्वियोजन न्यूना वा ॥ विंशतियोजनागतस्य यमुनासरस्वत्योः स्नानम-
 ब्दसमम् ॥ अब्दद्वयसममित्यन्ये ॥ मथुराद्वारवत्यो द्विगुणम् ॥ प्रभासेऽप्येवम् ॥ हृषदतीशतद्रुविपाशावितस्ताशरावती मरु-
 हृधासिक्रीमधुमतीपयस्विन्यादिषु देव नदीषु स्नानं विंशतियोजनागतस्याब्दसमम् ॥ पंचदशयोजनागतस्येत्यन्ये ॥ चंद्रभा-
 गावेत्रवतीसरयूगोमतीदेविकाकौशिकीमंदाकिनीपुनःपुनापूर्णापुण्याबाहुदावारुणीगंडक्यादिदेव नदीषु द्वादशयोनागत-
 स्य षोडशकृच्छ्राणि एतासांपरस्परसंगमे द्विगुणं त्रिगुणमित्यन्ये अन्यासमुद्रगासु नदीषु द्वादशयोजनागतस्य षट्कृ-
 च्छ्रसमं महानदेषु नद्यर्धशोणनदे गंगार्धसमं पुकरे प्रयागसमं सनिहत्यां नर्मदायां चतुर्विंशतियोजनागतस्य चतुर्विंशतिकृ-
 च्छ्रसमं ॥ कुञ्जिकासंगमे द्विगुणं ॥ शकुतीर्ये चतुर्गुणम् ॥ गोदावर्याषष्टियोजनागतस्य त्र्यब्दसमं ॥ वंजराप्रणीतयोर्नर्मदावद-

पूर्णायां योजनार्द्धरुच्छुः॥ कृष्णवेणीतुंगभद्रयोः प्रतियोजनंरुच्छुं॥ पंपायां द्विगुणं हरिहरेत्रिगुणं॥ कुल्याः स्नानेनत्रिरात्रोप
 वासफलदाः॥ अल्पनद्यःरुच्छुफलदाः॥ नद्योद्विरुच्छुफलदाः॥ उक्तान्यसर्वतीर्थेषुरामक्षेत्रश्रीरंगादिक्षेत्रेषुयोजनसंख्य-
 याकृच्छुसंख्या॥ एकयोजनादिषट्पञ्चयोजनगताःस्ववंतःकुल्याः॥ द्वादशयोजनगाअल्पनद्यःचतुर्विंशतियोजनगान-
 द्यः॥ तदधिकगामहानद्यःसमुद्रगाश्च॥ उपवाससहितंनदीस्नानंरुच्छुसंयोजनाद्वर्वागपि॥ शकनीगर्दभीचांडा-
 लीशूद्रीकष्टगानद्यःप्रापनद्यश्चवज्याः॥ सर्वत्ररामुद्रस्नानंस्नानंकार्यम्॥ देवतासमीपेसरःसरिन्दीसंगमेषुचसदाकार्य-
 म्॥ समुद्रस्नानेपंचदशयोजनागतस्यपंचदशरुच्छुगणित्यादिसमृत्त्यर्थसारेविस्तरः॥ परार्थगंतातीर्थषोडशांशंलभे-
 ते॥ प्रसंगेनगंतार्द्धफलं॥ अनुषंगेणतीर्थप्राप्यस्नानेस्नानफलमेवयात्राफलं॥ पितामहभ्रातृमातामहपितृव्यमानुज-
 श्वशुरपोषकार्थगुर्वाचार्योपाध्यायार्थतेषांपत्यर्थपितृषसृमातृषस्वर्थंचस्नात्वास्वयमष्टमांशंलभते॥ पित्रोर्गर्थकु-
 र्वन्पुत्रश्चतुर्थीशं॥ दंपतीचसपत्यश्चलभंते॥ द्दामयःफलम्॥ अर्थिनांचनफलंज्ञासः॥ कर्कादौमासहृयेनिरंतरंरजस्य



मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com